

પ્રતાપી પૂર્વજો

સંપાદક -

ચોઠ દેવચંદ દામણ કુંડલાકર
ભત્રી "જીન"

આનંદ કાર્યાલય-ભાવનગર.

મુદ્રક

શેઠ દેવચંદ દામજી
આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર

કિંમત રૂા. ૧-૮-૦

પાકું પુઁકું ૨-૦-૦

પ્રથમાવૃત્તિઃ ૧૯૪૦.

[સર્વ હક્ક સંપાદકને સ્વાધીન.]

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ ધડતો જૈન સંઘ અગ-અગ ને મગધમાંથી નીકળી મળવા તરફ વળ્યો, અને ત્યાંથી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એ જ જૈન સંઘની બીજી શાખા દક્ષિણ તરફ વિસ્તરી અને ત્યાં ચોલ-પાડ્ય-હોયસાલ આદિ રાજવીઓની છત્રછાયા મેળવી શ્રમભૂત-રક્તિનો પ્રભાવ પ્રવર્ત્યો.

જે વખતે, એ પ્રમાણે, જૈન સંઘના તપસ્વીઓ સામતો, શ્રીમતો, ચક્રવર્તીઓ ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ગ્યતા દતા તે વખતે આદિલ, સિદ્ધ અને કળાના જુદા જુદા સ્વરૂપો, વિવિધ કાવ્યો અને પ્રમધો દ્વારા એનું આલેખન કરતા આજે પણ એમ કહેવાય છે કે જૈન શિષ્ય-સ્થાપત્ય અને સાહિત્યમાં આપણા પ્રગતીય ઇતિહાસના ધણા સાધનો છુપા રહી ગયા છે, કે જેના સંશોધનથી અનેરો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. જો કે શિલાલેખો તામ્રપત્રો, સીકાઓ અને કાવ્યપ્રસ્તિઓમાં એ ઇતિહાસસૂષ્માઓના પરાક્રમે ઘોડેધણે અશે જળવાઈ રહ્યા છે, જે મોટે ભાગે વિદ્વદ્ભોગ્ય સામગ્રી મણાય છે.

મામાન્ય વાચકસમુદાય આગળ એ ચરિત્રો કથારૂપે શૃંગાર-મદ ગજૂ કરવાનો અને એ રીતે જૈન ઇતિહાસ કે પ્રમધ-

સાહિત્યમાં પ્રકાશતા ઐતિહાસિક વીર પુરુષોનો યથાર્થપણે પરિચય કરાવવાનો, અમે 'જૈન' પત્રનાં ભેટ પુસ્તકોદ્ધારા પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, કાળમર્યાદાની દૃષ્ટિએ આપણી નજીકના જ ઐતિહાસિક પાત્રોનું આલેખન કર્યું છે

જૈન ઇતિહાસના કથાપાત્રો માત્ર જૈન હતા, એમને પોતાની માતૃભૂમિ કે યુગસ્થિતિ સાથે કશો સંબંધ જ નહોતો એમ ન કહી શકાય. જૈન સંઘના સભ્ય હોવા છતાં એમનાં ઔદાર્ય અને સાહસ સૌ કોઈ રાષ્ટ્રપ્રેમીને અભિમાનથી ભરી દે છે. આ બ્રાહ્મણ ને આ જૈન, આ ક્ષત્રિય અને આ વૈશ્ય એવા બધા ભેદો અહીં બૂલી જવાયા છે. મોટી નદીઓ જેમ પર્વતોમાંથી નીકળે છે, પણ આખરે તો આખા દેશની સંપત્તિ બની રહે છે તેમ આ જૈન નાયકો પણ જૈન સંઘમાં જન્મવા છતાં પોતાના સાહસ અને બળથી સમસ્ત દેશની સંપત્તિ સમા મણાયા છે.

ઇતિહાસના અવશેષોમાં આવાં ઘણાં માર્ગદર્શક ચરિત્રો ઢંકાયેલા પડ્યાં છે. ક્રમે ક્રમે એનો ઉદ્ધાર કરવાની અને જૈન સંઘની પાસે એના પુરાતન આદર્શો રજૂ કરવાની અમે ઉમેદ રાખી છે. 'અમે જ શ્રેષ્ઠ હતા અને છીએ—અમે જ એક દિવસે ઇતિહાસને ઘડતા હતાં' એવા પ્રકારના મિથ્યાભિમાનથી પ્રેરાઈને નહિ, પણ જૈન સંઘે પણ પ્રભાવશાલી પુરુષો પેદા કર્યાં છે અને એમણે વિશ્વ-સેવામાં ફૂલ નહિ તો ફૂલપાંખડી ધરી છે, અને એમના વારસદારો માટે એ જ કર્તવ્યપથ છે એમ બતાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશ કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો છે તેનો નિતાર અમે અમારા વાચકોની મુનસફી ઉપર જ છોડી દઈએ છીએ.

બજારોનો બેતાજ બાદશાહ.

“ આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચંદ રામચંદ જાણે ”

(મુબમના વેપારીઓના પત્રની રૂબ રૂપરથી)

આવતી સહીની આ વાત છે. વિ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ માં વેપારીઓ આડતીયાને પત્ર લખતા તેમાં તે દિવસના આવતા ભાવ જણાવીને પછી બજાર રૂબ માટે લખતા કે ‘ આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચંદ રામચંદ જાણે ’

આજે જ્યાં બહુભલા કાલ્યાણિપતિઓ એકઠથ્યુ માલ કરીને-ખેલા કરીને પણ બજાર ઉપર કાબૂ મેળવી શકતા નથી, આજે અમેરિકા જેવી વિરાટ અને સમૃદ્ધ રાજસત્તા પણ વાવણી ઉપર અકુશ અને તૈયાર માલને લોનની હુક આપવા છતાં બજાર ઉપર વિજય મેળવી શકેલ નથી તે નજરે જોતા હોષ્ટએ ત્યારે આવતી કાલના ભાવ એક સુરતી વાણીયાની જીએ અકાવાની વાત જ પહેલી તકે સાબળનારને અસંભવિત લાગે, છતાં તે વાત તદ્દન સાચી અને અતિશયોક્તિ વિનાની છે.

હિંદ ઉપર કુદરતની કૃપા હોવાથી જમીનમાથી નરનિધિ નીપજવું, જેથી ઉદરનિર્વાહ માટે અજ અને શરીર ઢાકવાને વસ્ત્ર મેળવી લેવામાં હિંદ સ્વાવલંબી હતું પણ પશુધનની પણ ખરકત હતી

ગામોગામ ખેતર ને વાડી, આડ ને વાડ, ચરખા ને સાળના સાધનમાં સંતોષ હતો.

ઝોગણીસમી સદી સુધી નહોતી તાર, ટેલીફોનની સાહમારી, નહોતી રેલ, વિમાનની દોડદોડી કે નહોતો ચંત્રવાદનો ઉન્માદ. હુન્નર હાથનો હતો. કપાસને પીસવા મામોગામ આડ મંડાય, સુતર માટે ઘરેઘરે રેંટીયા ચાકે ને હાથની સાળે ઢગલાગંધ કાપડ તૈયાર થાય. હાથકારીમરીની કલા એટલી આગળ વધેલી કે વાંસની નળીમાં મલમલનો આખો તાકો સમાઈ શકે તેવું મુલાયમ ને ખારીક કાપડ પણ બનતું. કહે છે કે તે કાપડ ઇંગ્લાંડની સામ્રાજી મહારાણી વિક્ટોરીયાએ વાપરેલું ને તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. આ રીતે રૂ, ઉન અને રેશમના કાપડની પેદાશ એટલી થતી કે જે દેશને પહોંચી વળવા ઉપરાંત પરદેશ પણ જતું, તેમજ રસાયણ, ખનીજ વગેરે લઈને હિંદના વહાણો પરદેશ વેચી આવતાં.

હિંદની આખાદી ને બરકતે પરદેશનું ધ્યાન ખેંચતાં ટોપી-વાલા (વલંદા-પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજો વિગેરે પાશ્ચિમાત્ય વેપારીઓ) ખરીદી માટે હિંદમાં આવવા લાગ્યા અને વેપારી કુંપનીઓ બની કરીને પેઢીઓ (કોઢીઓ) ઉઘાડી રહ્યા.

પરદેશમાંથી સોળમા સૈકામાં પહેલા પોર્ટુગીઝ વેપારીઓ આવ્યા. તેમણે દીવ-દમણ-ગોવા-મુંબઈ વગેરે દરીયાકાંઠાના ગામોમાં પોતાની કોઢી નાખીને માત્રની ક્ષે-વેચ કરવા લાગ્યા હતા. આ પ્રસંગે મુંબઈના ટાપુ ઉપર થોડા ખારવા અને મછીમારોના કુંપડાં હતાં. સં. ૧૭૧૭માં પોર્ટુગીઝોએ મુંબઈના ટાપુ ઇંગ્લાંડના રાજ ચાર્લ્સ બીજાને હાથબાંધે આપ્યો હતો.

આ અરસામાં કમનસીબે હિંદના રાજ-રજવાડામાં જર,

જમીન ને જોરના બહાને અદરોઅદર અધઝમણો થવા લાગી એ આતરકલેશનો લાભ લઈને ટોપીવાળા પોતાની સત્તા જમાવવા લાગ્યા ને ધીમે ધીમે વેપારી મટી સત્તાધીશનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતા ઇંગ્લાંડની હિદમા વેપાર કરતી કુપનીએ પોતાની હકુમત-સત્તા જમાવીને “કુપની સરકાર”ના નામે હિદમા રાજ્યઅમલ ચરૂં કર્યો.

સુખઈનું બાર તરતુ બદલ હોવાથી કુપની સરકારને તેનો ભોગવટો કરવાની ઇચ્છા થઈ અને વાર્ષિક સો રૂપીયાના ભાડાથી ઇંગ્લાંડના રાજ પાસે તેણે તે ટાપુ બાડે લીધો-પટો કરાવ્યો. પરંતુ તેના પાસેથી જ જીરાના હબસી સરકારે હુમલો કરી સુખઈનો ટાપુ પડાવી લીધો જો કે લાંબે વખતે તે ટાપુ કુપની સરકારના કબજામાં આવી શક્યો પરંતુ તેની મડમચલમાં કુપની સરકારને તેનો ભોગવટો કરવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

આ સ્થિતિમાં કુપની સરકારનું ગુજરાતનું પાયતખ્ત (કાઠી) સુરતમાં હતું. તે વખતે સુરતમાં રાયચદ દીપચદ લોકડાનો વેપાર કરતા સુરતના પડખામાં મોનમદ-વીયારાના વિશાળ જંગલો હોવાથી ત્યાંનું લોકડું સુરતમાં ઠંનવાતું અને તે વખતે સુરત, ગુજરાતનું ધીકતું બંદર હોવાથી કચ્છ-કાઠિયાવાડ ને કોચીન સુધી જ નહિ પણ અફઘાનિસ્તાન [મકા], અરબસ્તાન, જાવા, તુર્કસ્તાન, જમ્માર ને બ્રહ્મદેશના દૂર દેશાંતરો સાથે સફરી વહાણોનો અવર-જવર ચાલુ રહેતો એટલે માલના નીકાશની પણ ત્યાંથી સાનુ-કૂળતા હતી.

સુરતની આસપાસનો ક્ષત્રુપ પ્રદેશ, રેશમ, જીર, સોના-રૂપાના પતરા-તારની બનાવટ, તથા રેશમી અને સુતગઢિ વણાટકામ, ગાટ-કામ વગેરે કુખર-કુશોમ તેમજ અરબસ્તાન વગેરે દેશોમાંથી આયાત

થતા મોતી, માણેક, તેજમતુરી અને વિવિધ માલના અવરજવરથી ખીલી ઊઠેલું સુરત તે પ્રસંગે સોનારી સુરત કહેવાતું હતું.

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદના ભોક્ષા કુંપની સરકાર સામે ઉન્માદે ચડવાથી ઇંગ્લાંડના રાજ્યે (સામ્રાજી મહારાણી વિક્ટોરીયા) હિંદનો વહીવટ હાથમાં લીધો. અને તેમણે પ્રજાને અભય-વચન આપવાથી દેશમાં શાંતિ પથરાણી.

તેમણે પશ્ચિમ હિંદની રાજધાની માટે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનું સંધિસ્થાન મુંબઈનો ટાપુ પસંદ કર્યો. અને સુરતથી રાજધાની ફેરવીને ત્યાં ચાણું નાખ્યું.

સુરત કરતાં મુંબઈનો ટાપુ હિંદીમહાસાગરના અવરજવર માટે વિશેષ અનુકૂળ [તરતા ખંદર જેવો] હતો. તેમાં રાજસ્થાસતના કમ્પ નખાવાથી એ થોડા ઝુંપડાવાળા ટાપુનો ઉત્કર્ષ શરૂ થયો અને ભૂમિની પ્રભાવિકતા ખીલી ઊઠતાં તેના તરફ આસપાસના, દૂરના અને પરદેશના વેપારીઓનું આકર્ષણ થયું હોય તેમ જોત-જોતામાં વસવાટ અને વેપાર ખીલવા લાગ્યો. શ્રીમંતોને અહીંથી દેશ-પરદેશ સાથે પેટભરીને વેપાર ખેડવાને અનુકૂળતા મળવા લાગી તેમ ગરીબોને જીવનનિર્વાહ માટે નોકરી-કામગીરી મળી રહેવાથી મુંબઈ શહેર ગરીબો અને તવંગર સૌનું આશ્રયસ્થાન થઈ પડ્યું.

સુરતને રાજધાનીનો લાભ જતાં વેપાર-વણજ પણ મુંબઈ તરફ ધસડાવા લાગ્યો. વહાણોનો અવરજવર ધટી જતાં લાકડાનો ઉપાડ પણ ધટ્યો એટલે રાયચંદ શેઠનું મન મુંબઈ તરફ આકર્ષાયું.

તેમને ઘરે સંવત ૧૮૮૭ માં પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ' પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય ' તેમ તેના પુત્ર પ્રેમચંદની

હિમચલ પ્રખાવિક હતી, અને તેમના માતૃશ્રી ગજમાઈએ તેમનામા આદર્શ સંસ્કાર રેખ્યા હતા

મુળમાં જેમ ધધો કે નોકરીની જેને જે જોઈએ તે સગવડ મળી ગઈ હતી, તેમ જ અભ્યાસમા આગળ વધવા હિચ્ચ શિક્ષણાલયો ખુલ્યા હતા તે ગ્રામી અનુકૂળતા જોઈને રાયચંદ રોકે સ્વતંત્ર ધધો સકેલી સહકુટુંબ મુળ તરફ પ્રવાણ કર્યું. ત્યાં પહોંચતાં ગેઠ રતનચંદ લાલાની માતૃગર પેઢીમા રાયચંદ ગેઠને મુનીમગીરી મળી ને પ્રેમચંદને શિક્ષણમા આગળ વધવાને તક સાપડી.

બ્રીટીશ રાજનીતિમા વેપારની ખીનવણીનું ધ્યેય હોઈને તેના વિકાસ માટે દેશબરમા ટપાલખાનાની યોજના થઈ ગઈ હતી, તેમ જ દેશબ્યાપક ચતણનું જોડીકરણ કરી સરકારી ટંકચાળદ્વારા 'વલદાર' નાણુ ચાલુ થયુ હતુ તેમ જ પશ્ચિમના વેપારીઓની ઓશીમે (પેઢીઓ) વધતા કાલાખાને દિનારે વિલાયતી વેપારીઓનુ નગર વસી અયુ

ગેઠ રતનચંદની પેઢી શગશી અને વહીયાતીનુ કામ કરતી. આ કામ રાયચંદ ગેઠે સમાળી લીધુ. ગેઠ રતનચંદનો ભાર આ રીતે ઓછો ચતા તેનો કાલમા પમરવ વધ્યો, અને ત્યાની ધધાની છોળોમા માધુ માગવાની નિરૂપાસા જાગૃત થઈ

ભાઈ પ્રેમચંદ અંગ્રેજી અભ્યાસમા આગળ વધ્યે જતા હતા. તેઓ વખતોવખત રતનચંદ રોકની પેઢીએ તેમના પિતા રાયચંદ પામે આવતા જતા અને વેપાર-ધધાની વાતોમા રસ લેતા. પ્રેમચંદની અમજાવજી વાતો અને કામકાજમા ખત જોઈ રતનચંદ ગેઠનુ તેના તરફ ખેંચાણ વધવા લાગ્યું અને પ્રેમચંદ

અંગ્રેજી લાણેલ હોવાથી તેને દુકાનમાં જોડવામાં આવે તો કાટની પેઢીઓ સાથે કામકાજની સગવડ રહે તેવી ઇચ્છા તેમણે મુનીમ રાયચંદ શેઠ પાસે વ્યક્ત કરી.

બાઈ પ્રેમચંદનું દિલ ધંધા તરફ વળવા લાગ્યું હતું તેમાં આ તક મળતાં શેઠની વાતને રાયચંદ શેઠે વધાવી લીધી ને પિતા-પુત્ર બંનેએ રસપૂર્વક કાટની પેઢીઓ સાથે સંબંધ વધારતાં, પ્રેમચંદ બેંકોના નીકટ પરિચયમાં આવવાથી ઓશીસોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા જામવા લાગી.

શેઠ રતનચંદ અને રાયચંદ વચ્ચે ભાદર્યારો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તેઓ ધંધા ઉપરાંત ઘરપરીયાણુ પણ એક દિલથી કરતા. ભાદ પ્રેમચંદે ટૂંક વખતમાં પેઢીની વધારેલી પ્રતિષ્ઠા અને લાગ-વગથી ખુશી થઈ રતનચંદ શેઠે પેઢીની લગામ પ્રેમચંદને સોંપીને પોતે નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાયચંદ પાસે વ્યક્ત કરી. રાયચંદ શેઠને તો પોતાના પુત્રનો ઉત્કર્ષ વધતો જોઈ હર્ષથી હૃદય ઉભરાય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમણે શેઠની આ વાત વધાવી લીધી ને પ્રેમચંદે પોતાના નામથી વહીવટ શરૂ કર્યો.

બડભાગી પ્રેમચંદને દલાલીના કામને અંગે ઓશીસોમાં અને બેંકોમાં સારો પરિચય થયો હતો, તેથી દલાલીનું કામ શરૂ રાખવા ઉપરાંત અંગત જોખમે હુંડીઓ ખરીદવા-વેચવાનું તેમણે શરૂ કર્યું અને આગળ વધીને બેંકોના શેરોનું પણ રૂબ જોધને સેવાણુ-વેચાણુ કરવા લાગ્યા.

‘૩૭’ એ બળરોનો રાજ ગણાય છે. હિંદમાં ૩૭નું ઉત્પત્ત વધવા લાગ્યું હતું અને તેનો પરદેશના બળરોમાં પગપેસારો થવા માંજો હતો તે જોધને પ્રેમચંદે ૩૭ના ધંધામાં પણ અંપલાવ્યું.

ત્રેમચદને જેમ વેપારમા આગળ વધવાનો ઉત્સાહ હતો તેમ વેપારની ખીલવણી માટે ધૈર્ય અને જાતે કામ કરવાની ખત હતી.

મુળમ વેપારી મથક મધ્ય પડવાથી રહિનો જથ્થો તેના ઉત્પન્ન ક્ષેત્રોમાંથી મુળમના ખોરે ખેત્રમાં આવતો અને તેનો તાત્કાલિક ઉપાડ પણ થઈ જતો. આ પ્રમાણે રૂઢિ ખરીદનાર દેશી-પરદેશી પેઢીઓને ધરેખેઠા જોઈતું રૂ મળી રહેતું તેથી સતોષ માનતા હતા. જ્યારે ત્રેમચદે આગળ વધી રહિના પાડવાળા મૂળ મથકોમાં ખરીદી માટે પેઢીઓ ખોલવા અગર આડતીયા રોકીને મનમાન્યો માલ મેળવવા અને પરદેશી પેઢીઓને માલ પૂરો પાડવાને સગવડ વધારી.

હિંદ માટે આ નવી સૃષ્ટિ મડાવાનો ઉપાકાળ હતો. યુરોપ-પશ્ચિમમાં યત્રયુગનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. કાપડ માટે રૂઢિ કાતવા અને વણાટ માટે યાંત્રિક સત્રા સાક્ષોવાળી મિલોના મડાણ થવા લાગ્યા હતા, જ્યારે આ મિલોના ખોરાક માટે જોઈતું રૂઢિ ઉત્પન્ન કરવાને ત્યાં જમીનમાં રસ-કસ કે કુદરતની કૃપા ન હોવાથી કાર ખાના માટે જોઈતું રૂઢિ મેળવવાને અમેરિકા તથા હિંદુસ્તાન ઉપર આધાર હતો.

જોગાનુજોગ જે વખતે ત્રેમચદે રૂઢિના ધધામાં કપલાવ્યું અને રૂઢિના ઉત્પન્ન ક્ષેત્રોમાં ભરત્ય-શુન્નરાત-કાઠિયાવાડ અને વરાડ-ખાન-દેશમાં એજન્સીઓની યોજના કરી તે અરસામાં અમેરિકામાં આતર-વિગ્રહના શ્રીગણેશ મડાવાથી ત્યાંના ખેડૂતોને હથિયાર સજવાનો વખત આવ્યો. આ રીતે માનચેસ્ટરની મિલોને જોઈતું રૂઢિ પૂરું પાડવાને અમેરિકાના દારૂ બધ થવાથી લેકેશાયર-લીવરપુરના રૂઢિના વેપારીનું લક્ષ હિંદ તરફ ખેંચાયું. આ વખતે મુળમમાં લીવરપુરને રૂઢિ પૂરું પાડવાનું કામ મેમસ્ટ રીચી સ્ટુઅર્ટ એન્ડ કું ની પેઢી કરતી.

તેણે રૂઢિના દલાલ પ્રેમચંદની તૈયાર રૂઢિ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા અને કાર્યદક્ષતા જોઈને તેમને પેઢીની દલાલીનું કામ સુખત ક્યું. આવા સંયોગથી હિંદના રૂઢિની માંગ વધવાથી બળરમાં ખરતીનો જીવાળ ચઢવા લાગ્યો, અને જેમ જેમ લેંકેશાયર-લીવરપુલના બળરમાં અમેરીકન રૂઢિની આયાત અશક્ય થવા લાગી તેમ તેમ હિંદી રૂની માંગ એકધારી વધવા લાગી.

રૂઢિ એ હિંદના બળરનો રાજ ગણાય છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યું. રૂઢિના વિક્રયથી પશ્ચિમમાંથી હિંદના કિનારે નાણાના ગંજ ખડકાવા લાગ્યા. “લાવ ખાઉ” ની લેવાળીથી રૂનો બળર ઉછાળે ચડવા લાગ્યો અને દુષ્કાળમાં ખોરી જીર પણ ખપી જામ તેમ છેક ગાદલામાં ભરાએલા જૂના જાડા કચરા રૂઢિ પણ આંખ વીંચીને ઉપડવા લાગ્યું. હિંગ મરચાનો વેપારી હો કે શાક વેચતો બકાલી હો સૌ થોડો ઘણો પણ રૂઢિના વેપારમાં રસ લેવા લાગ્યા. નાનું ગામડું કે એકલડોકલ ઝુંપડી સુધી પણ રૂઢિ બળરનો રાજઅમલ પહોંચી ગયો. એટલું છતાં તૈયારને ન પહોંચી શકવાથી વાયદાનો વેપાર ચાલ્યો. ને લીધા-દીધાના સનેપાતનો પાયો નખાયો.

રૂઢિ રાજની બોલ-બાલા બોલાતાં નાણાંની છાજો ચાલી. ખેડૂત અને મજૂરો પણ સોના ચાંદીના ઘાટ ધડાવા લાગ્યા. ખેંકા બોલાવા લાગી અને અવનવી કંપનીઓ ઊભી થતાં તેના શેરોની લે-વેચના માર્કેટ ખુલ્યાં.

દરેક બળરોમાં વેપારના રસીયા પ્રેમચંદની બુદ્ધિ-શક્તિ તરીકે આવવા લાગી. રૂઢિના તૈયાર અને વાયદા બળર તેમણે હાથ કરવા ઉપરાંત કેમસીઅલ બેંક અને મરકનટાઇલ બેંકના શેરો લીધા અને અનુક્રમે તેમણે શેરબળરમાં પણ પગપેસારો કરી દીધો.

બેતાજ બાદશાહ

મુળર્થમા તે વખતે સર જમશેદજી જીજીભાઈ, શેઠ બહેરામજી હારમજી ઠામા, મી. રસ્તમજી જમશેદજી, શ્રીમાન ખટાઉ મકનજી, રોડ ગોડળદાસ તેજપાળ, શ્રી કરશનદાસ માધવજી, શેઠ નસરવાનજી આર તાતા મી. મહેરબાન ભાવનગરી, શ્રી બીમજી ગિરધર વગેરે વેપારીઓ આગળ પડતા હતા. આવી સમર્થ વેપારી આલમમા શેઠ પ્રેમચંદનું શ્રેષ્ઠત્વ તરી આવવાથી સં ૧૯૧૬ મા રા. બસોના પચાસ હજાર શેર (પચાસ લાખ) ની થાપણુ ધરાવતી તે વખતની અગ્રમુખ્ય " એશીયાટીક બેન્કોંગ કોર્પોરેશન " મા તેઓ દનાન નીમાયા.

શ્રીમાન પ્રેમચંદના હાથમા બેન્કોંગ કોર્પોરેશનનો વહીવટ આવતા તેના શેરોની માગ વધવા લાગી અને જેમ ભાગ્યશાલીને પમતે નિધાન હોય તેમ પ્રેમચંદની કાર્યદક્ષતાથી તેના શેરના પ્રીમીયમ બોલાતા એક જ વર્ષમા બેન્કોંગ કોર્પોરેશનની મૂડી એક કરોડ ને ચાર લાખની અકાણી

લક્ષમી એવી ચપળ છે કે નાણા વિના જેમ નર નીમાણા લાગે તેમ નાણા મળવા પછી તેને માચવવાની ચિંતા કરાવે. તેને ઠગી હામ રહેવું ગમે નહિ. રૂઢિના પ્રતાપે જેમ જેમ નાણાની હોબા હિજળવા લાગી તેમ તેમ તેમને ઠેગાણે પાડવાને ' શેર બજાર ' ની જમાવટ થઈ દિવસ બગે શેરો કાઢીને નવી નવી કુપનીઓ બેઠા ઉધડવા લાગી

આ બન્ને બજારમા પ્રેમચંદનું રાજ હતું રૂઢિની આવક-બરતી અને નીકાસના ક્ષેત્રમા તેણે સામ્રાજ્ય હોવાથી આવતી કાલના ભાવ પ્રેમચંદ રામચંદની જીએ નક્કી થવા લાગ્યા હતા અને બીજી તરફથી જે કુપનીમા પ્રેમચંદ હોય તેના શેરના ભાવ કુદકે ને જુસકે વધવા માડના ને જોતજોતામા તે શેરો હિપડી જતા. પ્રેમચંદ શેઠ

જાણે નાણાના મે વરસાવનારા જાદુગર હોય તેમ તેના નામ પાછળ શ્રીમંતો, રનેહીઓ અને સંબંધીઓ નાણાના ઢગલા કરવાને પાશુ વાળી જોતા નહિ.

‘એશીયાટીક બેંકીંગ કોર્પોરેશન’ની જાહોજલાલીનો યશ પ્રેમચંદ શેઠ જીતી ગયા. ખરું કહીએ તો તેમની આ યશભાગી કાર્યદક્ષતાથી તેઓ બેંકના દલાલ છતાં ધણી-રણી થઇ પડતાં તેની ગણના લાખોથી વધીને કોટ્યાધિપતિમાં થવા લાગી.

“બેંક ઓફ બોમ્બે”એ સં. ૧૯૨૦ માં પોતાનું સુકાન આ ગામઠી બેંકર પ્રેમચંદને સોંપ્યું. ને જાણે તેમના હાથમાં ચમત્કાર હોય તેમ એક વર્ષમાં ‘બેંક ઓફ બોમ્બે’ના રૂ. ૫૦૦ ના શેરનો ભાવ રૂ. ૨૮૫૦ બોલાયો. આ રીતે જનતાની થાપણ દિવસ ભિગ્યે દોઢી ને બે મહિને બમણી અંકાતાં બેંકની મૂડી લાખોમાંથી કરોડોની ગણતરીએ ચડતાં પ્રભાવિક પ્રેમચંદ શેઠની બોલબાલ બોલાવા લાગી.

‘બેંક ઓફ બોમ્બે’ના તે વર્ષના રિપોર્ટમાં લખાયું કે “દલાલ પ્રેમચંદના અનુપમ સહકારથી આ બેંક તેની જ બની ગઇ છે” એટલું જ નહિ પણ બેંકના ટ્રેઝરી ઓફીસર મી. ખેરે તેમના ઉપર આક્રીન થઇ ગયા. પ્રેમચંદ શેઠની જીભાન ઉપર તેમની અંગત સોન કે એડવાન્સ જોઇએ તેમ મળવા ઉપરાંત તેમના રનેહી-સંબંધીને પણ પ્રેમચંદ શેઠની જીભ ઉપર અંગઉધાર ધીરધાર થવા લાગી અને પ્રેમચંદ શેઠ વગર પૂછ્યે કોઇને કંઇ અપાવી શકે તે માટે મી. ખેરે તે બેંકની કોરી એક યુક તેને સુપ્રત કરી દીધી.

શ્રી પ્રેમચંદ શેઠ જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ તેમની સાગવગ અને સંબંધ દૂર દેશાવરમાં પણ વધવા લાગ્યો.

મુબમ્મદ ચાતલી યુરોપની કોલ્યાણિપતિ ક્રા. ઝોના સચાલકો સર
ન્યોર્ન બર્ડપુડ, મી માર્કસ સ્કોટન વગેરે તેમનું પ્રતિભાષાળી મિત્ર
મડળ હતું

મુબમ્મદ જેમજેમ વેપાર વધવા લાગ્યો તેમતેમ પેઢીઓ અને
કારખાના, મિલો અને મજૂરોની ભગતી થવા લાગી એટલે તેના
વસવાટ અને આરામસ્થળો-વાઢીવજીરો માટે મુબમ્મદની જૂમિ સાકડી
પડવા લાગી એક વખત પૈમે વાર મળતી જમીનના ભાવે રૂપિયાના
હિસાબે ઉપજવા લાગ્યા, અને કોલ્યાણિપતિના જગલાઓ માટે
જમીનની ખેત જણાવવા લાગી. જમીનની આ જૂમ ભાગવાને
પ્રેમચંદના મિત્રમહેસે મળી મુબમ્મદનો એકબેના દરીયો પૂરીને ત્યા
જલમાથી સ્થળ-એકાન ઉપજવવા અને તેના વેચાણમાથી કરોડોનું
ઉત્પન્ન કરવાની યોજના તૈયાર કરી

કોલ્યાણિપતિઓના હવામહેસ બાધવાના સ્થળ-સર્જનની આ
યોજનાને અમલી બનાવવા 'એકબે' કુ ઊભી થઈ, ને તેની લગામ
પ્રેમચંદ શેઠના હાથમા મુકાતા તેના રૂ પાચ હજારના શેર તક-
માર ઉપડી ગયા બાતીમાં ભરતી બેવાય તેમ દરીયો પુરાધને ત્યા
મહેસો ચણાઈ જવા લાગ્યા હોય તેવા જનતાને સ્વમા આવવા
લાગ્યા ને આ સોનાની કુકડીને સધરી બેવાને એકબેના શેરની
માગણી અસાધારણ વધી જતા પાચ હજારના શેરના પચાસ હજાર
ઉપજવા લાગ્યા, પ્રેમચંદ શેઠે મુદૂર્તમાં આ કુપનીના ચારસો શેરનો
સધરો કરી રાખ્યો હતો તે આ તકનો લાભ લઈ જગરમા કાઢના
જેતજેતામા તેમાથી નેવું લાખનો નફો બાધી લીધો

પ્રેમચંદ જેમ બેંક દલાલ હતા તેમ બેંક શરાફ પણ હતા.
એકબેના નફાની લગભગ એક કરોડની રકમ તેમણે એકજ દલમે

“એસીઆટીક બેંક”માં જમા કરાવેલી. મુંબઈમાં તે વખતે ખુલેલી લગલગ પોણોસો બેંકમાં તેમની લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠા હતી. તેઓ ધારે ત્યારે ગમે તે બેંકમાંથી ગમે તેટલી રકમની વગર રોકડો કે ફેડીટ ઉપર લે-મૂક કરી શકતા. બેંકો અને નાણા બજારમાં તેમની આંટ એટલી જામી હતી કે તેમની જાહે પાણીમાં પથ્થર તરે તેમ સામાન્ય માણસના વળ ઉતરી જતા અને તેમની ઇતરાજી થતાં બલબલને બેઘડી થઈ જવું પડતું.

પ્રેમચંદ શેઠનો ભાગ્ય-રવિ અત્યારે મધ્યાહ્ને હતો. દેશમાં અને પરદેશમાં તેની કાર્યદક્ષતાએ બલબલને આજી દીધા હતા. મુંબઈના ટાપુમાં ત્રીશેક વર્ષનો એક સુરતી વાણીયો બજારના ભાવી ઉપર કાબૂ ધરાવે છે તેવી વાત સામ્રાજી મહારાણી વિક્ટોરીયાને કાને આવતાં તેમને પણ આશ્ચર્ય થયું. કહેવાય છે કે તેમને પ્રેમચંદને નજરે જોવાની ભાવના થઈ હતી, પરંતુ તે વખતના રૂઢિ અને શેર બજારના બેતાજ આદર્શોને ધંધાની ધમાલમાં તે જાણુવા-જવાને અવકાશ નહોતો.

પ્રેમચંદ શેઠની સાદાર્થ અમીરી અને ફકીરીમાં એક સરખી જ રહેલી. સુરતી ચાળતું ફેડીયું ને પારસી ઘાટની સુરતી પાઘડી એ તેમનો હંમેશનો પહેરવેશ. બાયખાળા લવબેનમાં તેમનો રહેણાક હતો. આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ફરતી બાગાચાત ને ખેતી-વાડીની વચમાં સાદો બંગલો એ તેનું નિવાસસ્થાન, જેને લોકો ‘પ્રેમોદ્યાન’ના નામે ઓળખતા. ગાદી તકીયાની સાદી બેઠક અને પોતાની પેઢીએ જવાની જરૂર પડ્યે ઉપયોગી થઈ શકે તે માટે વાહનમાં ડમણીયું રાખતા. સવારમાં વેલા ઉઠીને નિત્ય નિયમ અને બાજુના મોતીશા શેઠના દેગસર સેવા-પૂજા કરી-જમી પરવારીને દસ વાગ્યે વાડીના દરવાજા પાસે આવે ત્યારે ત્યાં અપંગ આશ્રિતો ઊભા જ

હોય બહાર નીકળતી વખતે રૂપિયા અને પરચુરણથી ટ્રેમચદ શેઠે કેડીયાનો ખીસો ભરી રાખેલ જ હોય ધરેથી નીકળતા દરવાજે ઉભેલા બિંદુકાને છૂટે હાથે પૈસા વેરતા વેરતા તે ડમણી-યામા પગ મૂકતા ને ચંપાગલીની પોતાની પેટીએ જઈ બગર રૂખ-વરધી-વણીયાતી અને અનેક સળધીઓની આડ-ઓપટીની અરજ હેવાલ સામળી કાટમા પહોંચી જતા ને પગપાળા દરેક બેંકોમા ફરી વળતા

નિરાશાવાદ કે આજસ તેમની ડીક્કનેરીમાં નહોતા. 'અતુ-કંપા' એ તેમનો સ્વભાવજન્ય ગુણ હતો. તેમની પાસે આશા-ભર્યો આવનાર ખાલી હાથે પાછો ન જતો છુપું દાન અને જાહેર સંભાવતમા તેમનું દિલ દિલાવર હતું ખાનદેશ-ગુજરાત કે કાઠિયાવાડના ધોલેરા, ધોધા જેવા સ્થળોમાં જ્યાં તેમનો આડત-સળધ હતો ત્યાં પાનગપોળ કે ધર્મશાળા અને કૂવા, અવેડા કે પારેવાની છત્રી જેવા કંઈ ને કંઈ સ્મરણચિહ્નો બધાવેલા

તેમની સંભાવતનો પ્રવાહ કેળવણીના ક્ષેત્રોમા અને જાહેર વાઘકામો પાછળ વવારે પ્રમાણમા વહેલ જોવાય છે તેઓ છૂટે હાથે વાપરી શકતા પરંતુ વાપરવાનું સ્થળ પસંદ કરવાનો દોર તેમના મિત્રમંડળના હાથમા હોય તેમ તેમના અંગ્રેજ મિત્રોની પ્રેરણા-દોરવણી તેમાં મુખ્યત્વે તરી આવે છે તેઓ તો જેમ વાત વાતમા લાખો ગણી શકતા હતા, તેમ ક્ષણ માત્રમાં લાખો આપી શકતા. મુખ્યના ગવર્નરના નેતૃત્વ નીચે મુખ્યમા યુની-વરમીટીના વિકાસ માટે મેળાવડો થયો ત્યારે યુનીવર્સીટી ફંડમા કંઈક આપવાને ટ્રેમચંદ શેઠ પામે માગણી કરતા તેમણે મારે લાખ રૂપિયાનો એક તેમના હાથમા મૂક્યો તેના વપરાસ કે અવરદાની પૂછપરછ કર્યા વિના અને પોતાનું નામસ્મગ્ધ કે તેવી

ખીજ કાઢ જાતની હક્ક-હકુમતની દખલ કે હક્કની અપેક્ષા વિના સહેજ ઇસારો થતાં ચાર લાખની બાદશાહી રકમ અલિપ્ત ભાવે આપીને ચાલી નીકળેલા પ્રેમચંદ શેઠ માટે ઇલાકાના હકિમને જાંડી અસર થઇ. ને તે રકમની ચાદગાર વ્યવસ્થા માટે તેમણે જાતિદેખરેખ નીચે મંત્રણા કરીને મુંબઇ-કોટના લતામાં રૂ. બે લાખના ખર્ચે આકાશ સાથે વાતો કરતો કીર્તિસ્તંભ (ટાવર) બિલો કરી તેના સાથે પ્રેમચંદ શેઠનાં માતૃશ્રી રાજબાઇનું નામ જોડ્યું જે “રાજબાઇ ટાવર”ના નામથી આપારે પણ બિલો છે. તેમજ બાકીની રકમ (રૂ. બે લાખ) મુંબઇની યુનીવરસીટીની લાય-બ્રેરીમાં આપી તેના સાથે પ્રેમચંદ રાયચંદનું નામ જોડવામાં આવ્યું. આ સખાવતે હિંદના ધણા શિક્ષણક્ષેત્રોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જુદી જુદી સેનેટો અને સંસ્થાઓ તરફથી પ્રેમચંદ શેઠને માગણી થવા લાગી કે જે કાઢને તેમણે નિરાશ થઇને પાછા કાઢ્યા નહોતા.

કલકત્તા યુનીવરસીટીને પણ તેમણે બે લાખ રૂ. આપ્યા કે જેના વ્યાજમાંથી કલકત્તા યુનીવરસીટીના પાંચ ગેલ્યુએટને શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કોલર અને ફેલો તરીકે કાયમી ઉત્તેજન અપાય છે. કહેવાય છે કે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા રત્નો પકાવવાનો યશ આ ફેલોશીપ ખાટી ગઇ હતી.

તેઓ પોતાના વતન સુરતને પણ નથી ભૂલ્યા. ત્યાંની રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળા, ધર્મશાળા, જિનાલય વગેરે તેમનાં ચાદગાર સેવાસ્થાનો ઉપરાંત સુરતની વિક્ટોરીયા આર્ડન (પબ્લીક બાગ) જેવા સાર્વજનિક કાર્યોમાં પણ તેમની નિર્ભેદ સહાય તરી આવે છે.

તેઓ એક વખત અમદાવાદ આવ્યા. આ વખતે કારખસ સાહેબે ગુજરાતી ભાષાના ધડતર અને પ્રચાર માટે ગુજરાત વની-

કચુલર સોસાયટી ચરૂ કરી હતી, તથા શિક્ષકોને શિક્ષણ સરકાર આપવાને ટ્રેનીંગ કોલેજ ખોલવામા આવી હતી. સાહિત્યપ્રચારની આ બન્ને સંસ્થાને પોપણ આપવાની માગણી થઈ અને તુર્ત પ્રેમચંદ શેઠે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પાયો પાકો કરવાને તેને જમીન અપાવી મકાન બાંધવામા રૂા ત્રીશ હજાર અને ટ્રેનીંગ કોલેજ માટે રૂા વીશ હજાર આપ્યા ત્યાના કલેક્ટરે આ સખાવતી પુરુષ ની પ્રથમ્સા કરી અને એ શિક્ષક મસ્થાને ગેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના નામથી વિભૂષિત કરવામા આવી. આ ઉપરાત લશ્ચરમા લાયબ્રેરી અને મુગ્ધ, અમદાવાદ વગેરે જે જે ક્ષેત્રોમાં તે વખતે શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઊભી થતી તે ગેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ પાસે માગણી કરતા પાય દશ હજારના એક વિના પાઠા ફરતા નહિ

ગરીમો પ્રત્યે અનુકંપા દાનમા પણ તેઓનો ફાળો સારો નોધાયો છે તેમ બેગાલ સાપ્તકલોન-રીલીફ ફંડમા રૂા પચીસ હજાર તેમજ ગુજરાતને આ પ્રમગે રીલીફ ફંડમા મોકનાવેલ મદદથી જોવાય છે.

શેઠ પ્રેમચંદનો દાનપ્રવાહ આ રીતે અગ્રેજ મિત્રોની પ્રેરણા અનુસાર દેશભરમા વહેવા ઉપગત તેમના મિત્ર મી માર્કલ સ્કોટે સ ૧૯૨૦મા મુગ્ધથી પોતાનુ કામ સંકેલીને પોતાને વતન છોડતાડ જવાની તૈયારી કરી ત્યારે તેમને વિદાયમાન આપવાને પોતાને અંગલે ખીજાની (ગાર્ડનપાર્ટી) આપી હતી તેમાં દેશી-પરદેશી લગભગ બે હજાર ધધાદારોઓની હાજરીમા માન આપી મુરોપમાં તેને ગમે તે સંસ્થામા વાપરવા માટે રૂા ૭૫૦૦૦૦ સાગસાત લાખનો એક સુપ્રત કર્યો હતો.

પ્રેમચંદ શેઠની સખાવત આ રીતે લાખોના આકડે નજરે

ચડે છે. તેના મુકાબલે પોતાની કામ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રસેવાની કર્તવ્ય-પરાયણતા તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું ન હોય કે તેવી પ્રેરણા કરનારા પ્રભાવિક સંઘ-દેશનાયકોથી તેઓ વંચિત રહ્યા હોય તેમ અનુમાન કરવું રહ્યું. જો કે તેમનામાં ધાર્મિક સંસ્કાર અને કામી લાગણી હતી તેમ સુરતમાં અને શત્રુજય ઉપરનું શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ જિનાલય અને છૂટાછવાયાં ધર્મશાલા-પાંજરાપોજોના સ્થાપત્યો ખાત્રી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ કહેવાય છે કે એક વખત તેઓ શત્રુજયની યાત્રાથી આવેલા ત્યારે રાજ્ય અને કામ વચ્ચે તીર્થનાં હક્ક-હકુ-મતની અથડામણી ન રહે તે માટે 'શત્રુજય' પહાડ વેચાણ લઈ લેવાને રાજ્ય સાથે વાત છેડેલી. રાજ્યને તે પ્રસંગે વસુની ઉપયોગિતા હતી, પરંતુ રકમના આંકનો સામાન્ય ફેરફાર અને તેમને સ્થિરતા માટે સમયનો અભાવ હોવાથી 'થઈ રહેશે'ની ગણતરીમાં તે વાત વાતમાં જ રહી ગઈ. આ હકીકત ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તેઓ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી કે મુંબઈ-અમદા-વાદના સામાજિક કાર્યવાહકોના પરિચયમાં ઓછા આવ્યા હોય.

પ્રેમચંદ શેઠનો ભાગ્યોદય ખાસ કરીને રૂઢિ સાથે સંકળાએલ હતો. તેમના ભાગ્યનો સીતારો ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ના દાયકામાં એવો તેજસ્વી હતો કે તેઓ જ્યાં હાથ નાખતા ત્યાં ઢગલે ધન દેખાતું. આવી એકધારી નાણાની છોજોમાં બજારની અંતરરૂખ-ભાવી વિચારવાને તેમને કુરસદ નહોતી. તેમની દૃષ્ટિમાં રૂઢિના પુંભડે પુંભડે લક્ષ્મીના થર પથરાયેલા હોય તેવા ચાલુ અનુભવને પરિણામે હિંદી રૂઢિની બોલબોલાતું કારણ વિચારવાનો ખ્યાલ ન રહ્યો. કાળનું ચક્ર પોતાતું કામ કર્યા કરે છે. અમેરિકાના આંતરવિગ્રહની અવધિ આવી રહી હોય તેમ અંદર-અંદર લડીને પોતાની પાંચમાલી પોતે જ નોતરે છે તેનું અમેરિકાને બાન આવવાથી 'લી' ના લશ્કરે નમતું

જોખી સુલેહના સદેશા શરૂ કર્યા. યુદ્ધનાયકો સમજી ગયા કે આવી ધર હિંદી કગવામા સાધન, સમૃદ્ધિ અને માનવગણની હાનિ પોતાના ધરમા જ થઈ છે. આવા શૃંષ્ટકલેશના પગિણામે તો હારેલા હારે છે તેમ નહિ પરંતુ જીતેલા પણ હાર્યા જ (પાયમાલ થયેલા) હોય છે રાડયા પછી પણ અમેરિકાને આ ડહાપણુ આવવાથી રાષ્ટ્ર-ઐક્ય માટે ફેડરલ્સના ધોગણુ અમેરિકાની લડાઈ એકદમ સંકેલાઈ ગઈ

પુરજોસમા ચાલી જતી ગાડીને એકદમ ધક્કો વાગવાથી જેમ સમતોલપણુ ગુમાવી બેસે, તેમ એકાએક અમેરિકાની સુલેહ-ચાતિના ખખર મળતા રહ્યા લાડ હિતરી ગયા. અમેરિકન રહ્યા અભાવે હિંદી રહ્યા મો માગ્યા ભાવ દેનાર ખસી જવાથી લીવરપુલમાં ચડેલો માલ ઠેકાણુ પાડવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. જસોના બાગસો થવામા સમય-સંજોગ જોઈએ, પણ બારસોના બસો ચર્તા ક્ષણુ માત્ર નથી લાગતી, તેમ અમેરિકાની ચાતિના ખખર પડતાં વીજળીના વેગે મુજબમા અચાંતિનુ મોજુ ફરી વલ્યુ. બલબલા સદ્ગર આપીસોના તળીયા દેખાઈ જતા મેકડો બદલે હજારો પેઢીયોને તાળા દેવાઈ ગયા-કદકે નાદારીમા ચોપડા મોઢલી દધ દેવાળા દાદ્યા. એજ ક્ષણુ પહેલાના અમીર ધડીમા ફકીર જેવા થઈ ગયા રહ્યા ધધા માટે મુજબમા હિંદોલી પરદેશી પેઢીઓ મોતાનુ કામ મડેલના લાગી. ખરીદ-વેચાણુના સોદા કે આડા-દોઢાની પતાવટ અકારી થઈ પડી

જોમાનજોગ રૂના ફાટી ગયેલ બગ્ગનો લાભ લેવા દેશબરમા કપાસનુ વાવેતર વધારે થયેલુ અને અમેરિકા પણ રહિ નીપજાવનાર દેશ હોવાથી ત્યાના ખેડુતોએ લડાઈ બધ થવાથી કપાસની વાવણી ફરી એટલે રહ્યા મદા બગરે નાના ગામડામા પણ બી બેવડાં ને

કઠારા ધીરનારને માલના મુળગા કરવા પણ આકરા થઈ પડ્યા. લાગેલા દાવાનળ કે ધરતીકંપના આંચકામાં નાનાને નાનો ને મોટાને મોટો ધક્કો લાગ્યા વિના નથી રહેતો તેમ દરેકને મંદીના મોજાની શરદી લાગ્યા વિના ન રહી.

આ શરદીમાં ભલભલી પેઢીઓની આંટ તોળાઈ ગઈ. કંઈક બેઠેલા અને શીતેન્શીયલ સોસાયટીઓના પાયા ડગમગવા લાગ્યા. એક એક કલમે કરોડોના હિસાબે રળેલું મુંબઈ આજે પાયમાલીના ખાડામાં અબડી પડ્યું. 'મંદીના મોં કાળા'ની કહેવત ખરી પડી.

પ્રેમચંદ શેઠને મુંબઈના બહોળા વેપાર સાથે પરદેશની ચક્રગત અને પ્રાંતોમાં ખરીદ ખાતાનો પથારો હતો. આ રીતે માથા કરતાં મોટી થઈ ગયેલ પાંચડીને જળવવી મુશ્કેલ થઈ પડી. શેરના પાશેરા થઈ જવાથી વિધવાઓ અને મુશીબતે એકઠી કરીને શેરમાં સાલવેલી રાંકની મુડી રજળી પડી. પ્રેમચંદ શેઠની પાછળ લખેશરી થવાને રૂઢિ અને શેર સટાના મેદાને જંગમાં ઉતરી પડેલા હજારો પતંગીયાં આજની આર્થિક મંદીના ઉલ્કાપાતનો ભોગ થવા માટે પ્રેમચંદ શેઠને જવાબદાર ગણી બેલગામ વાંકું બોલવા લાગ્યા. એક વખતનો ઉપકારી પ્રેમચંદ તેમની આંખે આજે અકારો થઈ પડ્યો.

બીજનો ચંદ્ર ભલે જરા જેટલો દેખાય છતાં તેને સૌ નમે છે. સૂર્ય ઊગતો પુખ્ત છે, તેમ મનુષ્યની ચડતોમાં જેની આસપાસ સેંકડો મનુષ્યો ખમા-ખમા પોકારતા ભમતા હોય છે તેની પડતીમાં કોઈ પડખે ઊભું રહેતું નથી. સેંકડો માખીઓ જે મધપુડાની આસપાસ ગુંજતી હોય છે તે મધપુડામાંથી મધ જરી જાય તો પછી એક પણ માખી દેખાતી નથી તેમ પ્રેમચંદના કહેવાતા આમજનો સૌ ખસી ગયા, એટલું જ નહિ પણ પેટનો બલ્યો ગામ બાળે તેમ પોતાના ભાગ્યનો દોષ તેમના ઉપર ઢોળવા લાગ્યો.

વેપારની આટી-ધુટી સમજ્યા વિના આધુનિકીયા કરીને મેદાનેજગમા હિતરનારાઓને પોતાની અજ્ઞાનતા મુઝતી નથી કાઢ પથુ જગરની તેજ-મદી સા માટે અને ક્યારે યાય છે, પોતે વેપાર કરે છે તે માલનુ હિસાબ ક્યા-કેટલું થઈ શકે છે ને તેના સાચો ભાગો-વપરાસ કેટલો હોઈ શકે એ વ્યાપારના મુળ તત્ત્વનો અભ્યાસ ન કરતા કેવળ ગતાનુગતિક ન્યાયે ગામડાનો ખેડૂત રૂઢિમા તેજ ભાળી રૂઢિ વાવવા ને શીંગમા તેજ ભાળી શીંગની વાવણી કરવા લાગે. દુકાનદાર તેના આદર્શી ભાવ ઉપર હવાઈ કીસ્તાબાધી ખીજે કાઈ પેસી ન જાય માટે ખેડૂતને કબજે રાખવા ધીરધાર કરે, તેવા વેપારીને પડખેના નાના શહેરના આડતીયા ધીરે ને તેને મુખ્ય શહેરની કાયળી ઉપર ઝૂઝવાનુ હોય, તેમા નથી કાઢને રૂખ-ગતી ખમર પડતી, કે નથી તે માટે અિવટ ઘેટાનુ રાણુ જેમ એકની પાછળ ખીજું નીચુ માથુ કરીને ચાલી નીકળે ને વખર વિચાર્યે કુવામા પડે તેમ વાયદા અને શેરમા સલવાઈ જતા સૌને મદીના ધણાએ મુઝવી નાખ્યા.

‘એક ઝોઢ ઝોઢે’ ના શેરના રૂ. ૨૮૫૦ હતા તેના ફક્ત રૂ. સત્યાશી થઈ ગયા, ‘એક એ’ ના શેરે એક વખત રૂ. ૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર જોયા હતા તેના રૂ. ૧૭૫૦ મા પથુ લેનારા ન રહ્યા. વ્યાજ વટાવ ઉપર જીવનારાના નાણા આ રીતે ચુકાઈ ગયા. જીવન અને વ્યવહારનો વળ ઉતારવા પાણીના મૂત્રે મકાનો વેચાવા લાગ્યાં

આ સરદીના મોઝની અસર ગરીબ અને શ્રીમતના બેદ વિના સૌને યઈ દતી બેકોમા મુકાએલી થાપજો ઉપડવા લાગી હતી. મુકે સૌને મૌની પડી હતી.

ત્રેમચંદ ગેડે આ આફતમાંથી ગયવા-પોતાની આખરે જળ-

વવાને બેંકો તરફ નજર નાખી. તેમને મનમાની મદદ મેળવવાને 'બોરબે બેંક' અને 'એસીઆટીક બેન્ક' એ અર્ધી રાતના હાંકારા હતા. એટલે આ ફાટેલા આલને થીગડું દેવા તેણે આ બેંક પાસે રૂ. પચીસ લાખની માંગણી કરી.

વખત એવો કસોટીનો હતો કે આ તોફાની પવનમાં બેંકોની સ્થિતિ પણ ડામાડોલ હતી. 'એસીઆટીક બેંક' નું નળીયું મપા-વાની અણી ઉપર આવેલું. આ સ્થિતિમાં બેંકોની કેડીટ ટકાવવા-પરસ્પર રહાનુભૂતિ માટે વિચાર કરવાને મીટીંગ મળતાં તેમાં બેંકોના દલાલ પ્રેમચંદને લોન ધીરવાની વાત મુકાણી. પ્રેમચંદ શેઠની બેંકો ઉપરની લાગવગ તાજી હતી અને તેના પાસે 'બેકબે' કું-ના અને 'એલફીનરટન બેન્ક એન્ડ કું'ના શેરોનો સંગ્રહ છે તેવી માન્યતાની હુકમાં તેમને પચીસ લાખની લોન ધીરવામાં આવી. પરંતુ જ્યાં આમ ફાલ્યો હોય ત્યાં થીગડું ક્યાં દેવાય ? સં. ૧૯૨૨ની દીવાળી પહેલાં (સને ૧૮૬૬ના સપ્ટેમ્બરમાં) તેમના ચોપડા નાદારી કોર્ટેને સોંપવાનો વખત આવ્યો. આ વિશાળ વહીવટની તપાસને પહોંચી વળવા ખાસ 'ઇન્સોલ્વન્ટ કોર્ટ' બેઠી.

તેમની લાખો બલકે કરોડોની લેણ-દેણ, બર-બર અને હાર-જીતના શીંગા મેળવતાં કલાકો કાયર થઇ ગયા. કેટલીએ કંપનીઓ સાથે તેમનો વહીવટ સંકળાએલો હતો. કોષમાં ઓછી વધતી બાગી-દારી, કોષમાં કમીશન, કોષ શાખા અને કોષમાં શરાણી વહીવટની આંટીધુંટીને સમજવાં-ઊકેલવાનું કામ સહજસાધ્ય નહોતું. ચોપડા લખવા એ સહેલું કામ છે પણ ચોપડા ધોવા (ચોખાઇ કરવી) તેમાં જ નામાવાળાની કસોટી થાય છે તે કહેતી મુજબ આ સમુદ્ર-મંથનનો તાગ લાવતાં નાદારી કોર્ટેને નવનેજ થઇ પડ્યું. બોરબે બેંકના રિપોર્ટમાં જણાવવા પ્રમાણે તે બેંકમાંથી શેઠ પ્રેમચંદે તેના

અને તેના બે મિત્રોના નામે રૂ. એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ ઉપાડેલા કે જેમાંથી ભરજરના ટાગામેવ કરવા પછી પણ સાડા છપન લાખ રૂ. બાકી રહેલા રહી ગયા અને એ રીતે બેંકની થાપ-થુના આલીશ ટકા સવવાઈ રહેવાથી તે બેંકના સર્વનાશના કારણ-જૂત ગ્રેમચંદ હોવાનો કમીટીને નોંધ કરવો પડ્યો

x

x

x

ગ્રેમચંદ શેઠની તાસીરમાં નિરાશાને સ્થાન નહોતું. તેની ખંત-અરી જહેમત, સાદાઈ અને જાતિગ્રમના લીધે તે વિદ્યાર્થીમાંથી નોકરીયાત, વેપારી અને શેરબજારના મેનાપતિ થયેલ એની જીભે રૂના ભાવ બોલાયા અને બેંકોની આવી તેના હાથમાં આવી. આત્મબળથી આગળ વધેલ ગ્રેમચંદ સાતમે આસમાનેથી પાતાળમાં પડી જવા છતાં તેનું મનોબળ તેનું તેજ હતું. કાયરતા તેને સ્પર્શી શકતી નહિ સુખમાં કે દુઃખમાં તેમના મ્હો ઉપર મદદ પ્રસન્નતા દેખાતી 'નિરાશા' શબ્દ તેની કાયરીમાં નહોતો ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચવા છતાં તેનામાં અભિમાન-ગર્વ નહોતો તેમ પડતીમાં મ્હોં ઉપર ઉદામીનતા કે કમાળીયત જોવાતી નહોતી ગરીબી અને તવગરીમાં એનો સાદો પહેરવેશ, ધૈર્ય અને ખતભરી જાતે કામ કરવાની ટેવને પરિણામે 'ધરમાં પડી ન રહેતા તેણે પાણી દલાવીનું' કામ હાથમાં લીધું અને રૂ. ઉપગત અશીષુના વાયદાનું કામકાજ ચરૂ કર્યું

કાળ કાળનું કામ કરે છે. દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આ દુદરતી કંમે મુગધ અને દેશના વેપારી બજારોને ધીમે ધીમે છ વર્ષે ન્હાં કોઠે પડી ગયું આ દરમિયાન મુગધમાં વેપાર-વિદાય માટે રેલ્વે ઉપરાત તાર-ટેલીફોન વગેરે મ. ૧૯૨૮ પછી

સાધન-સગવડો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. વ્યાપાર ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં નવી દષ્ટિ નવી સૃષ્ટિના મંડાણમાં પ્રેમચંદ શેઠે પુનઃ ઝુકાવ્યું.

જો કે એક વખતની અનુભવેલી જાહોજલાલીનું સ્થાન પુનઃપ્રાપ્ત ન થઈ શક્યું, છતાં તે પછીના ચાલીશ વર્ષના જીવનમાં પ્રેમચંદે ચડતી-પડતીના દસકા અનુભવતાં એક શ્રીમંતની મણત્રીમાં જિંદગી પસાર કરી.

તેમનામાં વિશિષ્ટતા એ હતી કે તડકા-છાયાના વહેનમાંથી પસાર થતાં 'અભિમાન' કે 'નિરાશા' સ્પર્શી શકતાં નહોતાં તેમજ તેના આંગણે આવનારને તેઓ નિરાશ કરતા નહિ. તેમના ખમીરની આ ઉદારતાને અંગે સંવત ૧૯૬૨માં મુંબઈમાં મળેલ જૈન શ્રવે. કોન્ફરન્સ પ્રસંગે સખાવતની શરૂઆત રા. પાંચ હજારથી તેમણે કરી તે પરિણામે તે ફંડ લાખોનું થઈ ગયું.

ઉપરોક્ત જૈન શ્રવે. કોન્ફરન્સના પ્રણેતા અને યશભાગી તેમના પુત્ર ફકીરચંદભાઈ કમનસીબે અકાળે અવસાન પામતાં તેમના અવસાનનો કારી ધા પ્રેમચંદ શેઠને પ્રાણધાતક થઈ પડ્યો તે સં. ૧૯૬૩માં ૭૬ વર્ષની ઉંમરે તેમનો દેહવિલય થયો.*

* કથાનાયકના જીવનપરિચયનો અંગ્રેજી ગ્રંથ અને શ્રી. તલકચંદ. એમ. શાહના નિબંધને આધારે.

કચ્છનો કણ્ઠ

(૧)

રત્નગર્ભો કચ્છ ધરા અનેક ભૂતકાલીન ભવ્ય રત્નોના ભંડાર વડે વિભૂષિત છે-સમૃદ્ધ છે. અનંત કાળની અયાગ ભીડી ગર્તા-ભાથી એ જ્યોતિર્ધર નર-રત્નોની જવલત જ્યોતિ અદ્વાપિ ઝળહળી રહેલ છે, અને એમા જૈન જ્યોતિર્ધરોનો ફાળો પણ કંઈ ઠમ નથી

કચ્છની એક વખતની ભવ્ય ભદ્રાવતી નગરીની રાખભાથી આજના ભદ્રેશ્વરની ઉત્પત્તિ છે ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું અતિ પ્રાચીન માં પ્રાચીન ધામ છે એ જૂમિ ઉપર અનેક કાળચક્રો ફરી વળ્યા છે રાજપૂતોની રાજવટનો કીર્તિ-કળશ ભદ્રેશ્વરની વીર જૂમિએ નિદાળ્યો છે, ઇસ્લામનો લીલો નેજો ભદ્રેશ્વરની પુરાણી જૂમિ પર ફરકી ગયો છે અને એ જ ભદ્રેશ્વર જૈનોનું પુનિત તીર્થધામ પણ થતી ગયું છે.

ભદ્રેશ્વરની ધીંગી ધરણી ઉપર સુખ-દુખના, વિજય-પરાજયના, અને હર્ષ-શોકનાં અનેક પ્રકારના વાદળ-દળો ઘેરાઈ ગયા છે અને વેરાઈ ગયા છે. એ જ ભદ્રાવતી નગરી પર એક વખત ગંગ વીંધવળની આજુ વતી મધ્ય છે. એ જ ગુણગંધી રણજૂમિ

ઉપર પડિયાર રાજપુતોની રણ-ગર્જનાઓ ગર્જી ગઇ છે. એ જ ભદ્રતમ ભૂમિ પર સોલંકી સરદારોની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપિત થઇ ચૂકી છે. કચ્છ ભૂમિના પુરાતનમાં પુરાતન ધામોમાં પણ ભાગ્યે જ કોઇએ ભદ્રેશ્વર જેટલા ભાગ્ય-પલટા ભાગ્યા હશે. ભદ્રેશ્વરનો ભગ્ય ભૂતકાળ કચ્છના કીર્તિ-કળશરૂપ અત્યંત ઉજ્જવળ અને પ્રકાશમાન છે. અહીં જ રાજપૂતોની રાજપૂતી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી, અહીં જ ઇસ્લામનો વિજય ડોકો વ્યોમને વીંધતો વાગી ગયો હતો, અહીં જ જૈનોનું જૈનત્વ પૂર્ણ બહારમાં પ્રકાશી નીકળ્યું હતું.

કચ્છની આ પરમ પુરાતન પુણ્ય-ભૂમિ, જગતમાં જોની જોડ જડે નહિ એવા એક પુણ્યશ્લોક જૈન જ્યોતિર્ધરનાં પુનિત પગલાં-વડે પાવન થઇ ગઇ છે. આ મહાનુભાવ જૈન જ્યોતિર્ધર અન્ય કોઇ નહિ પરંતુ જગત-દાતાર જૈન-તિલક જગકુશાહ.

વિક્રમ સંવત્ તેરશે પંદરનો ત્રાસજનક દુષ્કાળ પૃથ્વીના પટ પર ત્રાટક્યો હતો. ગરીબડી ગાયોને માટે ધાસનું એક તરણું આકાશ-કુસુમવત્ અન્યું હતું. માનવીને માટે અન્નનો દાણો મુશ્કેલ અન્યો હતો. ત્રાહ ત્રાહ અને હાહાકારના પોકારથી દુનિયા ત્રાસી બેઠી હતી. ‘પનરોતેરો’ દુષ્કાળ ભયંકરમાં ભયંકર સ્વરૂપમાં પોતાનું વિરાટ મુખ પ્રસારી રહ્યો હતો. એના મૃત્યુ-મુખની અંદર ગાયો, ભેંસો, ઘેટાં-ગરૂડાં, ઊંટ-ઘોડા આદિ નિર્દોષ પશુઓનાં ટોળાનાં ટોળાં હડસેલાઇ ગયાં હતાં. અનેકાનેક માતવ-હૃદયો આ ભયંકર આફતનો ભોગ બનવાની ભીતિમાં ભડકે બળી રહ્યાં હતાં. સમસ્ત દેશમાં એવું એક પણ સ્થાન ન હતું કે જ્યાં જવાથી દુષ્કાળની આ અતિ દારણ આફતમાંથી ઉગરી શકાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ ‘પનરોતેરા કાળ’ નો ભડભડતો અગ્નિ ફૂદકે ને ભૂરકે પોતાનાં ભયાનક પગલાં ભરતો આગળ વધી રહ્યો હતો. અખિત્ર

આર્થવર્ત આ અવોર આદતથી અકળાઈ રહ્યું હતું એક પણ
પક્ષાન્ન, એક પણ દિશા, એક પણ માર્ગ એને માટે ખુલ્લો ન હતો.
માનવમણુના અંતરમાં આશાનું એક પણ કિરણ અસ્તિત્વમાં ન હતું.
નિરાશાના અધોર અધકારે જગતને જાણે ઘેરી લીધું હતું

કળિયુગના આવા કષ્ટકાળમાં દુનિયાના એક દુઃસ્વરના ખૂણામાં
આવેલ કચ્છ પ્રદેશની પુણ્યભૂમિ બદાવતી નગરીમાં એક પરમ
પુણ્યાત્મા પ્રવૃત્ત થયો એણે પોતાની અસીમ દાનવીરતાથી સમસ્ત
જગતનો જાણે શીકલ બદલી નાખી કુબેરના ભાડોરો જેવા તેના
અંતર અને અખૂટ ધનભાડોરો ભોજાને માટે ખુલ્લા થઈ ગયા શેઠો
અને શ્રીમંતો, રાજાઓ અને મહારાજાઓ, શાહો અને શહેનશાહો
જગતભ્રેષ્ઠ જગકુશાદના જાચક બન્યા દેશો અને પરદેશોમાં જમકુ-
શાદના નામનો વિજય-ડોક વાગી ગયો. કચ્છના આ કર્મવીરના
અનર્ગળ અનંતભાડોરોએ દુગતી દુનિયાને એક અગોર આદતમાંથી
ઉગારી લીધી (૨)

પનરોતેગ કાળનો શીખ્ર ઝાટનો મધ્યાહ્ન કાળ ધરણી પર
ધીખી રહ્યો હતો. તાવડામાં હાથા શેકાય તેમ કાળા ઊનાળાના
કુષ્કાળરૂપી હાવાનજમાં ભોજો શેકાઈ ગયા હતા. તપતા તરણીના

જાર દબર દમીરને, વીસવ આઠ દબર
એકવીસ દિલ્લીપતિ, દીવા જગ-દાદાર
માવવપતિ મહારાજને, દીધ અઘાર દબર
મૂડા મેરાલીપતિને, બત્રીસ દબર

ભાવાર્થ—જગદુશ્વરે સિંધના દમીર સૂમરાને જાર દબર મૂડા
અને ૪, વીસવદેવને આઠ દબર, દિલ્લીના પાદશાહને એકવીસ દબર,
મહમુદ ગાઝને અઘાર દબર તથા મેરાડના રાજાને બત્રીસ
રોતેસ દુધાનના સમયમાં આપેલ હતું.

પ્રચંડ તાપે પૃથ્વી જાણે “ બળું બળું ” ના પોકાર કરી રહી હતી. ‘ ચોર ન ચોરી નીકળે માગણુ માગવા ન જાય ’ એવો સખત તાપ જગતના પટ પર પથરાઈ રહ્યો હતો. પંખી-પરંદા પણ પોત-પોતાના માળામાં લંપાઈ રહ્યાં હતાં. ગાત્રોને બાળી નાખે એવી કાળી લૂ ચણચણાટ કરતી, બળતી અને બાળતી ચાલી જતી હતી.

આવા ધીખતા ધામના ધગધગતા બપોરે જગડુશાહના ભોજનાલયમાં કળશી કળશીના કડાયા અતિ વિસ્તારવાળી વિશાળ ભટ્ટીએ પર ચડેલા હતા. ઉનાળાના અતિ પ્રચંડ તાપમાં ભટ્ટીનો સખત તાપ બળવાથી ભૂમિનો ભાર ઝીલનાર શેષનાગ જાણે કંપાયમાન બની ગયો હોય એવો ધડીભર ભાસ થયા વિના ન રહે એમ લાગતું.

જગડુશાહના ભોજનાલયો ક્ષુધિતોને માટે આઠ પ્રહર ચાને સાઠ ઘડી ખુલાં રહેતાં. આખા દેશમાં આવા સોથી સવાસો ભોજનાલયો ચાલતાં હતાં અને તેમાં દરરોજ પાંચ લાખ માણસો પોતાની ક્ષુધાને શાન્ત કરતાં હતા. દુષ્કાળની દારણુ દંડ્રામાં દળાતાં લાખો નરનારીઓ જગડુશાહના જમવિખ્યાત ભોજનાલયોમાં ભૂખનું ભયંકર દુઃખ વીસરીને શાન્તિની પ્રાપ્તિ કરતાં હતાં. કોઈને માટે પણ અહીં આડી લાકડી ન હતી. ગરીબ કે તવંગર, રાજા કે રંક જે આવે તેને આ ભોજનાલયોમાં પેટ ભરીને ખવડાવવામાં આવતું.

બરાબર મધ્યાહ્ન કાળના સમયે સખત તપતા તાપ વચ્ચે એક ચીંથરેહાલ ભિખારી જગડુશાહના આ ભોજનગૃહમાં આવી ચડ્યો. એક ફાટીતૂટી લંગોટ સિવાય એના શરીર પર એક પણ વસ્ત્રનો અભાવ હતો. એના દિલની ચામડી હાડકાંની અંદર ઉતરી ગઈ હતી, અને આંખો ઊંડી ચાલી ગઈ હતી. ભૂખના દુઃખથી હાડપીંજર જેવા દેખાતા તેના દેહને જોતાં જ જાણે કોઈ જુગ-જૂના

મુડદાને કબરમાથી ખોદી કાઢેલ હોય એવો ઘડીબર લાસ થતો હતો કોઈ જીવું ખડેરના ખવાઈ ગયેલા ગોખલામાં 'ટમટમ' બળતા એ દીવડા સમી એની આખો એના દેહરૂપી હાડકાના માળ ખામા ટમટમી રહી હતી. ચહેરા પરના અણીદાર હાડકા જાણે એની ચામડી કાઢીને બહાર નીકળવા તત્પર બનેલા જણાતા હતાં એનું પેટ તો જાણે ભૂખના ત્રાસથી પાતાળમાં પેસી ગયું હોય એવું જણાતું હતું હાથ-પગ સુકા હાડકાના કુદા જેવા પાતળા બની ગયા હતા લોહીનું એક પણ ટીપું કે માસતુ એ પથ્થર જથ્થા તેના શરીરમાં બાકી રહેલ દેખાતાં ન હતા. એને માણસનું નામ આપવા કગતા જીવતું હાડપીંજર કહેવું એ જ વધારે હિચિત ગણાય

રમચાનના કોઈ મુકામ ગયેલા ભૂત જેવો આ આકાર એકાએક જગડુશાહના ભોજનમંદિરમાં આવી ઊભો. સૌની દૃષ્ટિ અનાયક આવી ચડેલા આ વિચિત્ર આદમી ઉપર ચોટી ગઈ અહીં દુર્બળ દેહવાળા અનેક દુકાળીઆઓ આવતા હતા પરંતુ આવો આકાર કદી કોઈની નજરે ચડ્યો ન હતો આ વિલક્ષણ વ્યક્તિ ધોળે દહાડે હજારો માણસોની વચ્ચે આવી પહોંચેલ હોવાથી ઝાઝાને દર્શાવી તે ન લાગી, પરંતુ સૌના હૃદય અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્કોની પરપરાથી ઘેરાઈ ગયા.

ભૂખ્યા ઠંસ જેવા આ બુદ્ધિહિન આદમીના મુખમાથી "ખાઈ ખાઈ"નો અવિનંત શ્વનિ વહી રહ્યો હતો ભોજનશાળાના અધિકારીઓએ તન્તજ એને ખેસાડતા માટે સ્થાન કરી આપ્યું અને જમવા બેસવાની પ્રચારત કરી કોઈ જુદી જ દુનિયાનો માણસ હોય એવી જુદી જ ઢબથી આ માણસ જમીન પર બેસી ગયો. તન્તજ એને માટે એક સ્વચ્છ યાળામાં મીઠું ભોજન આવી પહોં

ચું; પરંતુ એ થાળી તો એક નિમિષ માત્રમાં એના ઉદર-પ્રદેશમાં પધરાવાઈ ગઈ. અને ‘ખાઈ-ખાઈ’ના એના પોકારો પુનરપિ ચાલુ થયા. ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો જાણી એક માણસ શીરાના કડાયા સાથે એની પાસે આવી હાજર થયો. અને એને પેટભરી ખવડાવવાની ભાવનાથી એક પછી એક પીરસેલી થાળીઓ એની આગળ મૂકવા લાગ્યો. પરંતુ ઘણી જ અજાયબીની વચ્ચે આ તમામ ભોજન-સામગ્રી, ઊંટનાં જડખાંમાં જેમ છરાની ફાડ અદૃશ્ય થઈ જાય તેમ કોણ જાણે ક્યાંએ અદૃશ્ય થઈ ગઈ! તમામ ખોરાક અદ્વાદ ઉદર-સાગરમાં જાણે કોઈ અગમ્ય જાદુના જોરથી અક્ષોપ થવા લાગ્યો. આ એક જ વ્યક્તિએ આજે કોઈ અજબ શક્તિથી અદ્ય સમયમાં જ કડાયાના કડાયા ખાલીખંમ કરી નાખ્યાં. કોઈ પણ પ્રકારે અને કોઈ પણ કાળે એને ઉદર-પૂર્તિ થાય એવાં કશાં ચિદ્ધ જોવામાં આવ્યાં નહિ. રાંધનારા રાંધીરાંધીને થાક્યા, પીરસનારા પીરસી પીરસીને થાક્યા, પરંતુ ભીષણ દુષ્કાળના ભયાનક સ્વરૂપ જેવો આ માનવ-રાક્ષસ કદી પણ ખાતાં ચાકે એમ ન હતું. આ માનવ છે કે પાતાળી પેટવાળો કોઈ પ્રેતાત્મા છે તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ. પ્રેક્ષકોના અચંખાનો પાર રહ્યો નહિ. સૌ કોઈ ફાટી આંખે આ અતુલ કુધાતુર-પાતાળપેટા વ્યક્તિ પ્રત્યે નિહાળી રહ્યા.

આ વાત થોડી જ વારમાં ખૂદ જગદુશાહ પાસે આવી પહોંચી. આશ્ચર્યચકિત થએલો આ મહાન દાનવીર ભોજનગૃહમાં આવી લાગ્યો અને ફરીથી મોટા મોટા કડાયાં ભટ્ટીઓ પર ચડાવી દેવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ નવીન સામગ્રીનો પણ એ જ અગમ્ય રીતે અંત આવી ગયો. સમસ્ત જગતને પરિવૃત્ત કરી શકે એવી જગત-દાતાર જગદુશાહની ભવ્ય ભોજનશાળા આજે આ ચીંથરે ફાલ માનવીની ભૂખ ભાંગવા અશક્ત નીવડી. સૌ કોઈ